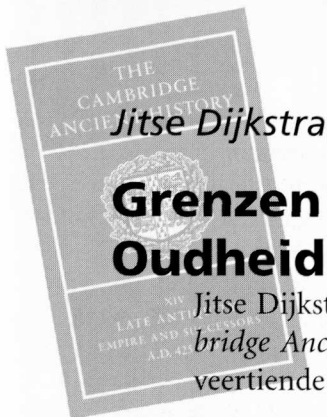

Jitse Dijkstra

Grenzen verleggen in de late Oudheid

Jitse Dijkstra recenseert in dit review artikel de *Cambridge Ancient History*, die met de publicatie van het veertiende deel afgesloten is.

Inleiding

De grootse verfilming van Tolkiens *The Lord of the Rings* is verdeeld over meerdere jaren. Elk jaar, zo rond de kerst, komt er weer een nieuw deel uit. Deze films kunnen best afzonderlijk bekeken worden. Maar het gaat uiteindelijk om het laatste deel, want daarin vindt de ontknoping plaats. Hoe zal het aflopen met Frodo Balings en de zijnen? Natuurlijk weten we al lang hoe het zal aflopen, maar het einde, dat willen we niet missen.¹

De prestigieuze serie *The Cambridge Ancient History* (vanaf nu *CAH*) is onlangs afgesloten met zijn 14e deel, getiteld *Late Antiquity. Empire and Successors, A.D. 425-600*.² Het kolossale werk, onder redactie van de gerenommeerde historici Averil Cameron, Brian Ward-Perkins en Michael Whitby, bestaat uit 31 hoofdstukken en 1166 bladzijden. Daarvan beslaan de bibliografie en index alleen al bijna tweehonderd pagina's. De oorspronkelijke serie startte al in 1923 en werd in 1939 afgesloten. In 1970 werd echter begonnen aan een volledig herziene versie van de serie standaardwerken. Deze herziene versie is nu, na precies dertig jaar en veertien delen, afgesloten. In dit laatste deel volgt de ontknoping: het einde van de Oudheid.

De late Oudheid is 'in'

De laatste jaren beleeft de geschiedenis van de late Oudheid een periode van herwaardering. Ik hoef Edward Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire* maar weer eens van stal te halen die het wetenschappelijke discours

- 1 Ik bedank Arjan Zuiderhoek voor enkele waardevolle opmerkingen ter verbetering van dit artikel.
- 2 A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby ed., *The Cambridge Ancient History XIV, Late antiquity: empire and successors, A.D. 425-600* (Cambridge 2000).

tot ver in de twintigste eeuw bepaalde met zijn begrippen 'neergang' en 'val' van het Romeinse rijk, gepaard gaand met de 'triomf' van het christendom over het wegwijnende 'heidendom'. Het was een periode van culturele en intellectuele achteruitgang, een voorbode voor de 'donkere' Middeleeuwen, waarin het West-Romeinse rijk ten val kwam (in 476 n.Chr.) en het Oost-Romeinse rijk nog wat langer doorsukkelde.³ Vooral Peter Brown nuanceerde deze simplificerende voorstelling van zaken in 1971 met zijn boek *The World of Late Antiquity*,⁴ waarna in de jaren tachtig onder historici langzamerhand het beeld ontstond dat de zogenaamde 'triomf' van het christendom de ideologie reflecteert van de christelijke bronnen en dat het proces in werkelijkheid veel geleidelijker verliep en meerdere kanten kende. Verder verwierp men het *decline and fall*-model van Gibbon en ging men de periode van de late Oudheid veel meer zien als een overgangperiode waarin belangrijke ontwikkelingen plaatsvonden die bepalend zijn geworden voor de Middeleeuwen en onze westerse cultuur, zoals de organisatie van de kerk en het kloosterwezen, en de codificatie van het Romeinse recht. Als geen andere periode is de late Oudheid een periode waarin barrières werden geslecht, zowel figuurlijk als letterlijk, want in deze tijd was er veel mobiliteit door invallen en migraties van barbarenvolken.

De laatste jaren maakt de interesse voor de late Oudheid dan ook een ongekende bloei door. Historici van de late Oudheid hebben hun eigen discussieforum op Internet (LT-ANTIQ) en enige recente overzichtswerken geven een beeld van de stortvloed aan publicaties die op dit moment aan de late Oudheid wordt gewijd.⁵ Temidden daarvan kan de CAH gezien worden als hét standaardwerk.

De late Oudheid: wanneer eigenlijk?

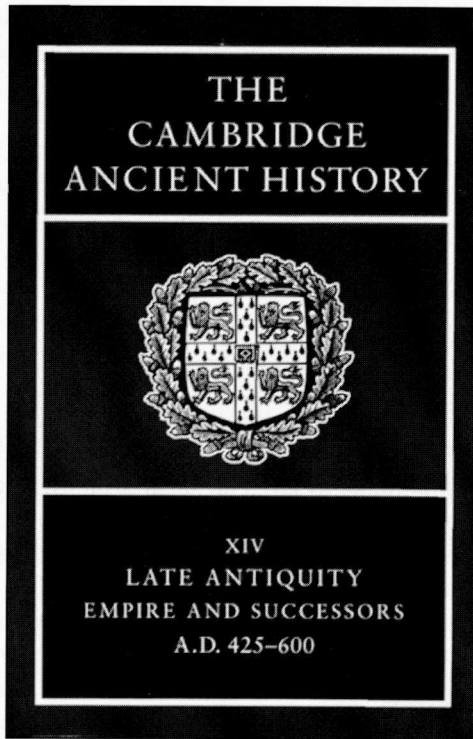
Zoals geldt voor alle andere perioden in de geschiedenis, is het begrip 'late Oudheid' kunstmatig: het is maar net aan welk gebeurtenis of ontwikkeling je als historicus voldoende gewicht toekent om deze het begin- of

3 Alle jaartallen in deze bijdrage zijn na Christus.

4 P. Brown, *The world of late antiquity. From Marcus Aurelius to Muhamad* (Londen 1971).

5 A. Demandt, *Geschichte der Spätantike. Das römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565 n.Chr.* (München 1998); G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar ed., *Late Antiquity: a guide to the postclassical world* (Cambridge MA 1999) en *Interpreting late antiquity: essays on the postclassical world* (Cambridge MA 2001); C. Mango ed., *The oxford dictionary of Byzantium* (Oxford 2002).

eindpunt van een periode te laten markeren. Er is dan ook al veel inkt gevloeid over de begin- en einddatum van de late Oudheid. Tegenwoordig ziet men de late Oudheid ook wel heel ruim, bijvoorbeeld van 200 tot 800, maar de *CAH* kiest voor een kortere periode, grofweg van de vierde tot de zesde eeuw. *CAH 14* is daarbij eigenlijk een voortzetting van en een aanvulling op *CAH 13* dat in 1998 verscheen.⁶ Het is jammer dat de periode van de late Oudheid uitgespreid is over meerdere delen; de grote lijnen moeten wij zelf maar uit de delen destilleren. Met de eminente oud-historicus Fergus Millar kunnen we ons daarbij afvragen of het jaartal dat op het breukvlak

tussen *CAH 13* en *14* ligt, 425, wel zo handig gekozen is.⁷ Het valt midden in de zo belangrijke regeerperiode van de Oost-Romeinse keizer Theodosius II en sluit de belangrijke codificatie van Romeins recht, de *Codex Theodosianus* (438), uit. Het zou beter zijn geweest de grens te trekken bij het eind van Theodosius' lange regeerperiode (450), of, nog beter, na het Concilie van Chalcedon in 451, dat in meerdere opzichten een nieuw tijdperk inluidde.⁸

6 A. Cameron, P. Garnsey eds., *The Cambridge ancient history XIV, The late empire, A.D. 337-425* (Cambridge 1998).

7 F. Millar, 'Pagan and Christian voices from Late Antiquity', *Journal of Roman Archaeology* 13 (2000) 752-62 (een review-artikel van *CAH 13*).

8 In het Concilie van Chalcedon werd een belangrijk standpunt ingenomen ten opzichte van het wezen van Jezus Christus, namelijk dat hij tegelijk God en mens was, dat bepalend is geweest voor het theologische debat van die dagen, maar ook belangrijke politieke gevolgen had.

Hoe dit ook zij, ik concentreer me hier verder op het laatste deel, dat de periode 425-ca. 600 omvat. In tegenstelling tot het jaar 425 verantwoorden de redacteuren de einddatum van hun werk, 602, veel beter. Het is het einde van de regering van de Oost-Romeinse keizer Mauritus en het begin van een periode van enkele zwakke keizers waarin het oosten definitief zou worden overspoeld door eerst de Perzen en later de Arabieren. Laten we ons nu richten op de inhoud van het boek. Het is daarbij onmogelijk in te gaan op de enorme hoeveelheid geleerdheid die in het werk is verzameld, maar we kunnen wel enkele typerende en bepalende trends beschrijven.

De wereld van de late Oudheid

CAH 14 is ingedeeld in vijf delen die 31 hoofdstukken beslaan. Deze delen kunnen grofweg ondergebracht worden in de categorieën beknopt chronologisch overzicht (deel I), politieke geschiedenis (deel II), sociaal-economische geschiedenis (deel III), provinciale geschiedenis (deel IV) en cultuurhistorie (deel V). Helaas worden deze delen tussen de hoofdstukken door niet ter plekke vermeld, waardoor de overgang van het ene naar het andere deel niet duidelijk gemarkeerd is. In de eerste bijdrage wordt beschreven hoe steeds meer spelers meededen aan het spel om de macht in het West-Romeinse rijk en hoe Rome uiteindelijk het hoofd moest buigen voor meerdere 'barbaarse' *successors* (zie titel). De auteur laat daarbij zien hoe revolutionair maar ook onafwendbaar de val van Rome in 476 was. In de tweede bijdrage wordt terecht de vraag gesteld waarom het Oost-Romeinse rijk wel lukte te overleven. Van de vele factoren die hieraan bijgedragen zouden kunnen hebben, is het gegeven dat Constantinopel een betere financiële basis had dan het westen misschien wel één van de belangrijkste. De volgende bijdrage is van de hand van Averil Cameron. Zij beschrijft de belangrijke regeringen van de Oost-Romeinse keizers Justinus I en met name Justinianus (527-565) die van plan was het gehele West-Romeinse rijk weer terug te veroveren maar uiteindelijk genoeg moest nemen met Italië en delen van Noord-Afrika. Onder hem kwamen een andere belangrijke codificatie van het recht, de *Codex Justinianus*, en omvangrijke bouwprojecten zoals de St. Sofia tot stand. Verder wist de keizer zijn stempel te drukken op het christologische debat binnen de kerk, al gaat het te ver om hem als een 'keizer-paus' te bestempelen, zoals in het verleden wel is gedaan. Michael Whitby sluit de historische schets af met een hoofdstuk over de opvolgers van Justinianus. Whitby demonstreert

dat de keizers na Justinianus, te weten Justinus II, Tiberius en Mauritius, weliswaar niet de vernieuwing konden brengen die zij ambieerden, maar dat het Romeinse rijk aan het einde van de zesde eeuw toch nog steeds het machtigste rijk aan de Middellandse Zee was. Met de moord op Mauritius in 602 brak een tijd aan van veel minder stabiele heersers waarin het rijk langzaam afbrokkelde.

Het deel over de politieke geschiedenis (deel II) begint met een fraaie beschrijving van de keizer en zijn hof, en hoe zij zowel ruimtelijk als sociaal in verhouding tot elkaar stonden. Het volgende hoofdstuk beschrijft de opkomst van de bureaucratie en de veranderingen die daarin optraden in deze periode. In zijn hoofdstuk over de ontwikkeling van de stad, een samenvatting van zijn recent uitgegeven boek over dit onderwerp,⁹ laat Wolfgang Liebeschuetz zien dat er in zowel oost als west een verrassend vergelijkbare continuïteit waarneembaar is. Het hoofdstuk over het recht in de vijfde en zesde eeuw besteedt natuurlijk aandacht aan de voor het westerse rechtssysteem zo belangrijke *Codex Theodosianus* en *Codex Justinianus*, en de tendens tot vulgarisering van deze wetteksten in de barbaarse koninkrijken van het westen na 476.

Deel III, het sociaal-economische deel, bevat twee uitstekende hoofdstukken van Brian Ward-Perkins over zaken als landgebruik, vestigingspatronen op het platteland en handel, waarbij hij uitvoerig gebruik maakt van archeologische bronnen. Hij komt tot de conclusie dat het concept van de 'ondergang van de Romeinse economie' enerzijds weersproken wordt door gevallen van economische groei, maar dat anderzijds een dergelijke 'ondergang' toch enigszins zichtbaar is in een opvallende stagnatie van productie en handel, en een algemene neergang van de materiële cultuur. Andere onderwerpen die in dit deel besproken worden, zijn de familie, gemeenschappen en het leger.

De omschrijving van de late Oudheid als een periode over grenzen heen, past uitstekend bij het vierde deel (deel IV) waarin in een serie hoofdstukken een beeld wordt gegeven van de verscheidenheid aan volken en culturen die de late Oudheid kenmerkten. Hierin ontbreken natuurlijk de Perzen, Vandalen, Hunnen en Arabieren niet, maar er wordt bijvoorbeeld ook een afzonderlijk hoofdstuk besteed aan Egypte.

Tenslotte bevat het laatste, cultuurhistorische deel ook enkele uitstekende bijdragen. Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van de organisatie van de

9 J.H.W.G. Liebeschuetz, *The decline and fall of the Roman city* (Oxford 2001).

kerk. Zo werd het begrip 'patriarch' voor het eerst gebruikt voor belangrijke bisschoppen in het Concilie van Chalcedon en promoveerde in deze tijd paus Leo I van Rome het idee dat alle pausen van Rome afstammen van Petrus. Het hoofdstuk wordt gevolgd door één over het kloosterwezen in de vijfde en zesde eeuw. Hoewel de vierde eeuw de bakermat vormde van het antieke kloosterleven, was het in deze latere periode dat kloosters een vaste plaats kregen in de samenleving. Het hoofdstuk van Peter Brown over de 'Holy Man' als bemiddelaar tussen de mens en God vervolgens, staat symbool voor wat Brown voor het onderzoek naar de late Oudheid is gaan betekenen. Het hoofdstuk over filosofie en filosofische scholen in de Oudheid vormt een mooie overgang naar het volgende hoofdstuk van de inmiddels overleden Browning over onderwijs in de late Oudheid. In deze periode vormde het neoplatonisme de belangrijkste stroming, en de filosofie en het christendom stonden vaak in een gespannen verhouding tot elkaar.¹⁰ Browning geeft een overzicht van de verschillende soorten onderwijs die toen werden genoten en besteedt ook een paragraaf aan niet-literair onderwijs, bijvoorbeeld van artsen. In een bijdrage over de beeldende kunst wordt afgerekend met de gedachte dat de kunst van rond 600 niets meer met klassieke kunst te maken zou hebben, maar wordt ook aangetoond dat de tijd van het zogenaamde 'euergetisme', in dit geval het schenken van kunstwerken op persoonlijke titel, definitief voorbij is: de kerk was nu de belangrijkste opdrachtgever. Tenslotte wordt in tien pagina's een samenvatting geven van de belangrijkste ontwikkelingen in de periode 425-600.

Dioscorus: een man van zijn tijd

Een goed voorbeeld van een persoon in de veranderende wereld van de late Oudheid is Dioscorus (ca. 520-585). Hij was een jurist uit het stadje Aphroditēs Komê ('Het Dorp van de Liefde') in Midden-Egypte. Na zijn dood liet hij een omvangrijk familiearchief na van zo'n 700 à 800 papyri; specialisten halen nog ieder jaar nieuwe teksten uit de magazijnen van musea. Dioscorus was één van de meest welgestelde inwoners van zijn stad en hij trok twee keer naar Constantinopel om de zaken van zijn geboortestad te behartigen. Tussen pakweg 565 en 573 bereikte Dioscorus het hoogtepunt van zijn carrière als notaris aan het hof van de gouverneur van de streek.

10 Het neoplatonisme is een filosofische stroming uit de late Oudheid die voortborduurt op de leer van Plato met een sterk mystieke inslag.

In deze tijd produceerde hij enkele knappe staaltjes van documenten als petities en testamenten die vaak vol staan met metaforen en literaire verwijzingen, en waarvan de lengte en complexiteit menig onderzoeker heeft afschrikt.

Naast een klein bibliotheekje zijn er ook gedichten van Dioscorus overgeleverd. Hij is daarmee de enige dichter uit de Oudheid wiens gedichten in zijn eigen handschrift zijn overgebleven. Tegelijk is Dioscorus echter in het verleden op basis van die gedichten wel de dubieuze reputatie bezorgd - geheel in de termen van *decline* en *fall* - van de 'slechtste dichter van de Oudheid', omdat zijn gedichten in vergelijking met de klassieke auteurs nogal wat tekort zouden schieten. Sinds de jaren tachtig is men Dioscorus echter gaan herwaarderen.¹¹ Recentelijk is bovendien aangetoond dat hij een man van zijn tijd was en dat zijn gedichten in een traditie van laatantieke, classicerende dichters staan.¹² Anderzijds laat deze studie zien dat Dioscorus' gedichten een praktische functie hadden. Ze dienden om documenten als petities enige luister bij te zetten. Nieuw in zijn tijd is ook dat Dioscorus in dergelijke documenten, die soms halve literaire werken zijn, bijbelse metaforiek gebruikt.¹³ Veel meer dan de slechtste dichter kan Dioscorus daarom beschouwd worden als één van de laatste dichters van de Oudheid die - vanwege zijn combinatie van een classicerende stijl en christelijke elementen - al met één been in de Middeleeuwen stond.

Een happy end

Weinigen zullen de *CAH* van kaft tot kaft lezen en dat is volgens mij ook niet de bedoeling. Het is een standaardwerk waar je naar kunt grijpen als je een degelijke en verantwoorde inleiding wilt op een bepaald thema of op een bepaalde periode die tegelijk ook de lacunes laat zien die nog dienen te worden gevuld in toekomstig onderzoek. Er zijn wel enige mitsen en maren aan het werk en eigenlijk hebben deze allemaal te maken met de formule van de *CAH*-serie. Het is een moeilijke opgave als redacteur een

11 L.S.B. MacCoull, *Dioscorus of Aphroditos. His work and his world* (Berkeley 1988).

12 J.-L. Fournet, *Hellénisme dans l'Égypte du VIe siècle. La bibliothèque et l'œuvre de Dioscore d'Aphrodité* (Parijs 1999).

13 J.H.F. Dijkstra, "A world full of the word. The biblical learning of Dioscorus", in A.A. MacDonald, M. Twomey, G.J. Reinink ed., *Learned Antiquity: scholarship and society in the Near East, the Greco-Roman world, and the early Medieval West* (Leuven in druk).

eenheid te smeden uit zoveel verschillende bijdragen. Het gevolg is dat sommige hoofdstukken beter geschreven zijn dan andere, dat het ene stuk naar verhouding langer is dan het andere en dat er veel herhaling optreedt. Twee stukken van Whitby over het leger hadden mijns inziens beter in één hoofdstuk vevat kunnen worden. Verder was ik enigszins teleurgesteld dat Browns hoofdstuk over de 'Holy Man' bijna letterlijk overgenomen is uit zijn *Authority and the Sacred* en nog wel zonder dit te vermelden.¹⁴

Een gevolg is tenslotte dat het in zo'n grote onderneming enige tijd duurt voor de definitieve versie klaar is. Daardoor zijn enkele belangrijke recente boeken niet in het betoog opgenomen. Om een voorbeeld te noemen, over de *Codex Theodosianus* zijn recentelijk twee belangrijke boeken gepubliceerd die hadden moeten worden opgenomen.¹⁵ En zo zijn er meer voorbeelden te noemen. Hoewel het mij deugd doet dat in meerdere bijdragen verwezen wordt naar Dioscorus, vooral in het hoofdstuk over Egypte, kent men het belangrijke nieuwe werk over Dioscorus' literaire werken niet. En dit is een gemiste kans, want zoals we hebben gezien blijkt hieruit dat Dioscorus bij uitstek een man van zijn tijd was. Desalniettemin vormt *CAH 14* met het voorafgaande deel een goede inleiding op de wereld van de late Oudheid, geschreven door enkele van de beste wetenschappers op dit gebied. Als geen ander deel toont deel 14 aan dat de late Oudheid een grensverleggende periode van continuïteit en verandering was, die de stap naar de Middeleeuwen niet groot meer maakt. Daarom vormt dit laatste deel een waardige afsluiting van *The Cambridge Ancient History* en is het tegelijk een *happy end* omdat zich reeds de contouren aftekenen van een Nieuwe Tijd.

14 P. Brown, *Authority and the sacred* (Cambridge 1995) 57-78.

15 T. Honoré, *Law in the crisis of empire, 379-455 A.D.* (Cambridge 1998); J. Harries, *Law and empire in late Antiquity* (Cambridge 1999).